

УДК 347.63

DOI <https://doi.org/10.32850/2414-4207.2019.11-1.04>

ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ТА СВОБОД ДИТИНИ

Зима Наталія Федорівна,

аспірантка

(Науково-дослідний інститут
приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака,
м. Київ, Україна)

У статті проаналізовано поняття та особливості, сутнісні характеристики захисту прав і свобод дитини, а також підходи до їх класифікації та відповідні джерела закріплення. Так, на рівні доктринальних джерел розкриваються принципи захисту прав дитини, принципи правового статусу дитини, зокрема конституційно-правового та інших видів. У законодавстві України регламентовано принципи охорони дитинства, у міжнародно-правових актах розкриваються деякі норми-принципи захисту прав дитини. Їх вивчення дає змогу розмежувати різновиди принципів захисту прав і свобод дитини. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення Сімейного кодексу України, Закону України «Про охорону дитинства» та інших нормативно-правових актів щодо визначення та забезпечення людської гідності дитини, виконання обов'язків батьків, опікунів, відповідних посадових осіб, реалізації різноманітних принципів захисту прав і свобод дитини, імплементації міжнародних стандартів у цій сфері. З'ясовано, що важливим інструментом у системі захисту прав дитини є залучення громадських організацій, які мають досвід правозахисної роботи, психологічної та інших видів допомоги. Загалом для реалізації принципів захисту прав і свобод прав дитини, насамперед гарантованих Конституцією України та загальноновизнаними міжнародно-правовими стандартами у даній сфері, як засвідчує практика, необхідно є належна їх імплементація, деталізація у галузевому законодавстві та виконання у повсякденному житті. Визначено невідповідність національного законодавства України відповідним міжнародним стандартам стосовно захисту прав і свобод дитини. Так, належним чином не забезпечується на загальнодержавному і місцевому рівнях реалізація прав дітей на соціальне забезпечення, контроль над діяльністю батьків щодо ненадання дитині належних умов життя, потрібних для її розвитку, навіть тоді, коли один із батьків живе поза межами країни проживання дитини. Це стосується і забезпечення державою права дитини на безплатну початкову освіту, доступність професійного навчання, а також обов'язку захищати дітей від усіх форм насильства, відновлення їх гідності і т. д.

Ключові слова: права дитини, захист прав і свобод, принципи, міжнародно-правові стандарти, законодавство, імплементація.

PRINCIPLES OF THE LEGAL PROTECTION OF THE CHILD'S RIGHTS AND FREEDOMS

Zyma Nataliia Fedorivna,

Postgraduate Student

(F.G. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Business,
Kyiv, Ukraine)

The article analyzes the concepts and features, the essential characteristics of the protection of the rights and freedoms of the child, as well as approaches to their classification

and appropriate sources of consolidation. Thus, at the level of doctrinal sources, the principles of protection of the rights of the child, the principles of the legal status of the child, in particular, constitutional and other types, are revealed. The legislation of Ukraine regulates the principles of child protection, international legal acts reveal some norms and principles of protection of children's rights. Their study allows us to distinguish between the principles of protection of the rights and freedoms of the child. Proposals for improving the Family Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On Child Protection" and other regulations to determine and ensure the human dignity of the child, the duties of parents, guardians, relevant officials, the implementation of various principles of protection of children's rights and freedoms, implementation of international standards in this area. It was found that an important tool in the system of protection of children's rights is the involvement of public organizations that have experience in human rights work, psychological and other types of assistance. In general, the implementation of the principles of protection of the rights and freedoms of children's rights, first of all, guaranteed by the Constitution of Ukraine and generally recognized international legal standards in this area, as practice shows, requires their proper implementation, detail in sectoral legislation and implementation in everyday life. The inconsistency of the national legislation of Ukraine with the relevant international standards regarding the protection of the rights and freedoms of the child has been determined. Thus, the realization of children's rights to social security, control over the activities of parents to not provide the child with proper living conditions necessary for its development, even when one of the parents lives outside the child's country of residence, is not properly ensured at the national and local levels. This includes ensuring the state's right to a child to free primary education, access to vocational training and reducing the number of students who have dropped out of school, as well as the obligation to protect children from all forms of violence, restoring their dignity, etc.

Key words: children's rights, protection of rights and freedoms, principles, international legal standards, legislation, implementation.

Постановка проблеми. Проблеми захисту прав дитини не стосуються конкретної дитини чи держави, це багатовимірна і багатоаспектна проблематика. Вони з'являються у різних соціальних та економічних умовах, у демократичних і тоталітарних країнах, у дітей різного віку та статі, іноді у сім'ях та поза ними. Тому важливо, щоб держава, громадянське суспільство, науковці приділяли увагу появі такого роду ситуацій, а також пошуку шляхів і напрямів їх вирішення, недопущення у майбутньому.

Одними з визначальних категорій захисту прав і свобод дитини є його принципи та гарантії захисту прав дітей. Зокрема, перша категорія становить предмет вивчення і наукових дискусій, неоднозначно трактується на рівні нормативно-правових актів держави, міжнародно-правових актів. Ґрунтовні дослідження принципів права як основоположних ідей, їх генеза, поняття, класифікація та реалізація здійснюються переважно конституціоналістами і представниками теорії держави та права. Загалом принципи є соціальним явищем, за підставами і формою появи, за змістом, функціями і сутнісними характеристиками зумовлюється суспільними потребами, рівнем розвитку демократії, захисту прав і свобод людини. На їх становлення також впливають політична система суспільства, економічний розвиток, моральні засади, ідеологія, правова і політична культура, свідомість і т. д.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання захисту прав людини більшою мірою, а захисту прав дитини меншою мірою досліджуються як вітчизняними і зарубіжними ученими. У зв'язку із цим можна відзначити певний науковий доробок Ю. Бисаги, О. Вінгловської, К. Волинка, І. Волошиної, Н. Камінської, Н. Крестовської,

В. Нестеровича, Н. Лінник, Н. Опольської, Н. Плахотнюк, О. Совгирі, В. Федоренка, Ю. Фрицького, Н. Шаптали, А. Янчука та ін.

Питання захисту прав дитини є предметом вивчення різних галузей юридичної науки (конституційного права, адміністративного, міжнародного права, кримінального, цивільного і сімейного права), а також йому приділяють увагу політологи, представники державного управління, історики, медики, психологи та інші дослідники. Водночас залишається чимало аспектів захисту прав і свобод дитини, що змушують їх усебічно вивчити.

Метою статті є розкриття принципів захисту прав і свобод дитини, їх класифікації та відповідних джерел закріплення. Важливо на цій основі визначити прогалини та недоліки національного законодавства, імплементації відповідних міжнародно-правових стандартів у даній сфері.

Виклад основного матеріалу. Слід підкреслити, що певну увагу до розуміння поняття і природи принципів знаходимо у деяких енциклопедичних, словникових та інших виданнях. Так, принцип (від лат. *princeps* – перший, головний) – основне вихідне положення будь-якої теорії, вчення, науки, світогляду, політичної організації [1, с. 374]. Також наявна позиція, згідно з якою принцип визначено як центральне пояснення, особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь [2, с. 762].

Подекуди містить не один, а декілька підходів до розуміння категорії «принцип» (від лат. *principium* – начало, основа):

1) вихідне положення якої-небудь теорії, вчення, науки, світогляду, політичної організації;

2) основа побудови або дії якого-небудь прибору, машини тощо [3, с. 968].

Більш загальним є філософський підхід до визначення поняття принципу. У даному разі вчені розглядають його як першопочаток, те, що лежить в основі певної сукупності фактів, теорії, науки [4, с. 519].

Принцип (лат. *principium* – початок, основа) – це твердження, яке сприймається як головне, важливе, суттєве, неодмінне або принаймні бажане. У повсякденному житті принципами називають внутрішні переконання людини, ті практичні, моральні та теоретичні засади, якими вона керується у житті, у різних сферах діяльності. У науці принципи – це загальні вимоги до побудови теорії, сформульовані як те первинне, що лежить в основі певної сукупності фактів. Під час характеристики різноманітних систем принципи відображають ті суттєві характеристики, що відповідають за правильне функціонування системи, без яких вона не виконувала б свого призначення. У науці принципами називають загальні положення, яким повинні задовольняти наукові припущення, гіпотези або теорії, наприклад принцип причинності, принцип еквівалентності, принцип відповідності, принцип невизначеності тощо. Принципи відрізняються від законів природи тим, що їх формулювання загальне, менш конкретне; від аксіом принципи відрізняються тим, що вибираються не довільно, а формулюються в процесі пошуку істини, а тому можуть виникати, змінюватися і застарівати. Водночас принципи часто мають обмежені сфери застосовності [5; 6].

Принципи права, на нашу думку, відображають у будь-якому разі соціальне середовище, ідеологічні переконання і певні традиції, усталену звичаєву практику, умови оточуючого середовища, рідше галузеву приналежність і суб'єктно-об'єктний склад. Тобто глибокими і різноманітними є їх філософська сутність, характерна динаміка розвитку, до певної міри абстрактність тощо.

Насамперед принципи – це ідеї. Елемент узагальнення, піднесений над конкретикою, що властивий ідеї, досить чітко простежується і в принципах права. Потім принципи перетворюються на норми, втілюються у них. Принципи концентрують

результат розвитку права, в них утілюється нерозривний зв'язок минулого, сучасного та майбутнього [7, с. 25].

У Юридичній енциклопедії викладено визначення поняття «принцип» (від франц. *principe*, від лат. *principium* – начало, основа) як основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права [8, с. 110].

Проблематика принципів, включаючи принципи права, викликає живий науковий інтерес у представників різних галузей науки, знаходить відображення і на рівні дисертаційних досліджень. В одному з них можна зустріти визначення принципів права як відправних ідей його буття, які виражають найважливіші закономірності та підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і становлять його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загально значимістю [9, с. 19].

Н.В. Камінська та О.В. Фатхутдінова трактують принципи права як *фундаментальні ідеї, які характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві*. З одного боку, вони виражають закономірності права, а з іншого – найбільш загальні норми, які діють у всій сфері правового регулювання і поширюються на всіх суб'єктів. Ці норми або чітко сформульовані в законі, або виводяться із загального змісту законів. Принципи права завжди відображають найсуттєвіші його риси, вони є «обличчям» права, здійснюють узагальнене закріплення сутності того чи іншого інституту, забезпечують єдине формулювання змісту правових норм [10].

Т. Фулей привертає увагу до поняття загальнолюдських принципів права, під якими розуміються зафіксовані у позитивному праві його універсальні нормативні засади, які напрацьовані людством як глобальною макроцивілізаційною системою, об'єктивно зумовлені потребами і рівнем розвитку людської цивілізації та втілюють її найкращі здобутки у правовій сфері, визначають сутність і спрямованість правового регулювання та придатні до застосування у будь-якій системі права [11, с. 8].

Слід підкреслити, що в юридичній літературі принципи права поділяються на різні групи і види, ґрунтуючись на численних критеріях і підходах. Найчастіше можна знайти *принципи правової держави, принципи механізму та поправу держави, принципи законності і правопорядку, принципи правового статусу суб'єктів правовідносин* тощо.

Предмет нашого дослідження змушує зосередити увагу власне на принципах правового захисту прав та свобод дитини. Відзначимо, що правовий статус дитини, як і принципи правового статусу дитини, принципи правового захисту прав та свобод дитини становлять предмет уваги теоретиків права, представників науки конституційного права, адміністративного і кримінального права, міжнародного права і т. д. З огляду на це, виокремлюють конституційно-правовий, адміністративно-правовий, кримінально-правовий, міжнародно-правовий та інші статуси дитини, відповідні види їх захисту.

Наприклад, конституційно-правовий статус дитини визначається як юридично закріплене становище дитини в суспільстві та державі, яке регулюється та охороняється системою норм і принципів права, що викладаються в Конституції України, міжнародних та інших конституційно-правових актах, і складається із правосуб'єктності, принципів, прав, свобод та обов'язків, а також гарантій їх реалізації. Як бачимо, з-поміж елементів конституційно-правового статусу дитини можна виокремити правосуб'єктність дитини, принципи статусу, права, свободи та обов'язки дитини, гарантії їх реалізації.

Погоджуємося з І.В. Волошиною, що особливий статус дитини виокремлює її як спеціального суб'єкта правовідносин, ґрунтується на віковій ознаці та значною мірою

визначає її правосуб'єктність. Проте розуміння меж даної вікової ознаки та, відповідно, правосуб'єктності зумовило достатньо істотні варіації в різних галузях права [12]. Нею також проаналізовано принципи конституційно-правового статусу дитини в Україні: загальні, формально-визначені, нормативні, свідомо-вольові правила поведінки, які встановлюються Конституцією та законами України і визначають зміст та соціальне призначення правового положення дитини. Такі принципи поділяються на загальні та спеціальні.

Загальні принципи випливають із відповідного статусу особи та стосуються дітей, як і всіх інших суспільних груп, а спеціальні принципи стосуються тільки дітей як окремої суспільної верстви. До цієї групи належать принципи:

- невідчужуваності та непорушності основних природних прав і свобод та належності їх від народження;
- рівності осіб та їх рівноправності;
- природного характеру прав і свобод;
- закріплення в національному законодавстві та міжнародно-правових актах;
- єдності прав і обов'язків;
- невичерпності прав та свобод; гарантованості прав та свобод.

Своєю чергою, до другої групи спеціальних принципів належать принципи, які безпосередньо визначають конституційно-правовий статус дитини. Так, з огляду на велике практичне значення, до таких принципів відносять:

- принцип якнайкращого забезпечення інтересів дитини;
- принцип загальнодоступності основних прав і свобод дитини;
- принцип дотримання дітьми Конституції та законів України, виконання інших обов'язків, передбачених законом;
- принцип надання дитині права притулку;
- принцип рівної відповідальності обох батьків і законних опікунів за виховання дитини [12].

На наше переконання, цей перелік принципів можна продовжити виходячи із суб'єктів забезпечення захисту прав і свобод дитини, за галузевою та іншими ознаками.

Закон України «Про охорону дитинства» 2001 р. у ст. 3 регламентує основні принципи охорони дитинства. Так, усі діти на території України незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я та народження дітей і їхніх батьків (чи осіб, які їх замінюють) або будь-яких інших обставин мають рівні права і свободи, визначені цим Законом та іншими нормативно-правовими актами.

Держава гарантує всім дітям рівний доступ до безоплатної правової допомоги, необхідної для забезпечення захисту їхніх прав, на підставах та в порядку, встановлених законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги [13].

Іноді у роботах, присвячених загальнотеоретичним особливостям і тенденціям забезпечення прав та свобод дитини, розкриваються і принципи правового захисту прав та свобод дитини. Так, Н.М. Опольська у дисертаційному дослідженні «Правове забезпечення прав та свобод дитини в Україні (загальнотеоретичний аспект)» зазначає, що комплексний підхід до вивчення системи прав та свобод дитини зумовлює необхідність висвітлення принципів правового захисту прав та свобод дитини, до яких належать:

- принцип невідчужуваності та непорушності прав та свобод дитини;
- принцип гарантованості;

- принцип пріоритетності прав та свобод дитини;
- принцип активності дитини у захисті своїх прав та свобод;
- принцип пріоритетності сімейних форм виховання;
- принцип толерантності покарання та пом'якшення особистої відповідальності дитини;
- принцип недопущення найгірших форм дитячої праці [14, с. 12].

Згадана авторка підкреслює, що деякі із цих принципів порушені у законодавстві України. Зокрема, п. 2 ст. 173 Сімейного кодексу України передбачено, що під час вирішення спору між батьками та малолітніми, неповнолітніми дітьми, які спільно проживають, щодо належності їм майна вважається, що воно є власністю батьків. Тобто, закріплюючи презумпцію права власності батьків на майно, законодавець установив, що саме дитина (її представник) має доводити протилежне. Це порушує принцип пріоритетності прав дитини, суперечить якнайкращому забезпеченню її інтересів.

Своєю чергою, принцип рівності дітей та принцип пріоритетності сімейних форм виховання порушує п. 3 ст. 143 Сімейного кодексу України, який передбачає, що залишеною у пологовому будинку чи іншому закладі охорони здоров'я може бути дитина, якщо вона має істотні вади розвитку. [14].

Звісно, для належної реалізації принципів правового захисту прав та свобод дитини, на нашу думку, необхідними є відповідні механізми, гарантії тощо. Наприклад, основоположними та обов'язковими мають бути законодавчо врегульовані та забезпечені відповідними заходами і засобами державного впливу нормативні, інституційні, організаційні та інші механізми. Сфера їх функціонування повинна мати всеохоплюючий, загальнонаціональний і міжгалузевий, екстериторіальний (виходить за межі території однієї держави) характер.

Практика багатьох держав, включаючи Україну, демонструє певні здобутки на даному шляху. Зокрема, різноманітними є форми захисту прав і свобод дитини в Україні, проте водночас вони покликані бути системними і послідовними, спрямованими на забезпечення ефективного захисту прав та свобод дитини, їх реалізації, а також усунення негативних чинників впливу на дитину. На органи державної влади та органи місцевого самоврядування в Україні покладено значну кількість повноважень щодо захисту прав та свобод дитини, її законних інтересів. Окрім органів публічної влади загальної компетенції (Президент України, Верховна Рада України, Уряд України), правоохоронних (прокуратура, поліція) та соціальних (органи освіти, органи охорони здоров'я, органи опіки та піклування), створено й функціонують також спеціальні органи, до компетенції яких, власне, належить забезпечення і захист прав дитини. Йдеться, зокрема, про інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Уповноваженого Президента України з прав дитини. При цьому вкрай необхідним є запровадження низки ювенальних органів: Уповноваженого з прав дитини, спеціалізованого суду (ювенальна юстиція).

Важливим інструментом у системі захисту прав дитини є залучення громадських організацій, які мають досвід правозахисної роботи, психологічної та інших видів допомоги. Загалом для реалізації принципів захисту прав і свобод прав дитини, гарантованих Конституцією України та загально визнаними міжнародно-правовими стандартами у даній сфері, як засвідчує практика, необхідною є належна їх імплементація, деталізація у галузевому законодавстві та виконання у повсякденному житті.

У цьому контексті маємо проаналізувати принципи захисту прав і свобод дитини, закріплені у міжнародно-правових актах. Правову основу системи міжнародного захисту прав і свобод дитини, як видається, становлять, Загальна декларація прав людини 1948 р., міжнародні пакти про громадянські та політичні права, про економічні,

соціальні та культурні права 1966 р., Декларація прав дитини 1959 р., Конвенція про права дитини 1989 р. та ін.

Останні документи серед інших міжнародно-правових норм і принципів установлюють, що перелічені права повинні визнаватися за всіма дітьми без будь-яких винятків та обмежень. Особливістю прав дитини є необхідність спеціального захисту цих прав, щоб були забезпечені можливості та сприятливі умови щодо вільного і повноцінного розвитку дітей. Уряди держав, які ратифікували Конвенцію 1989 р. (Україна ратифікувала її 1991 р.), беруть на себе зобов'язання забезпечити дитині зростання у безпечних та сприятливих умовах, маючи доступ до високоякісної освіти та охорони здоров'я, а також високий рівень життя. Це означає зобов'язання захищати дітей від дискримінації, сексуальної та комерційної експлуатації та насильства й особливо піклуватися про дітей-сиріт та біженців [15; 16].

Як бачимо, зі змісту Конвенції випливає висновок, що тут містяться безпосередні норми-принципи захисту прав і свобод дитини:

– принцип недискримінації (кожна дитина повинна бути наділена всіма правами без дискримінації. Усі діти без винятку повинні перебувати під захистом держави. Держава має обов'язок захищати дитину від усіх форм дискримінації);

– принцип нерозлучення з батьками (дитина має право підтримувати контакти зі своїми батьками у разі розлучення з ними. Коли таке розлучення спричинене затриманням, ув'язненням чи смертю когось із батьків, держава повинна надати дитині чи батькам інформацію щодо місця перебування відсутнього члена сім'ї. Дитиною є кожна людська істота до досягнення нею 18-річного віку, якщо за законом, застосованим до такої дитини, вона не досягає повноліття).

Інші принципи впливають зі змісту норм конвенції, а саме принципи: якнайповнішого забезпечення інтересів дитини; обов'язків держави, батьків, сім'ї та громади; життя, виживання та розвитку дитини; громадянства; збереження ідентичності дитини; свободи самовираження та інформації; батьківської відповідальності; захисту від насильства та недбалого поводження (з боку сім'ї чи опікунів); усиновлення (удочеріння) і перегляду опікунства; спеціального захисту дітей-біженців, національних меншин та корінного населення; особливого піклування про дітей-інвалідів; захисту від економічної, сексуальної та інших форм експлуатації, від незаконного вживання наркотичних засобів та психотропних речовин; відновлення гідності дітей, які порушили кримінальне законодавство; заборони призову на військову службу дітей до 15 років, їх прямої участі у воєнних діях тощо.

Вивчення положень міжнародно-правових актів стосовно захисту прав і свобод дитини, його принципів свідчить про певну невідповідність національного законодавства України відповідним міжнародним стандартам. Наприклад, видається, що належним чином не забезпечується на загальнодержавному і місцевому рівнях реалізація прав дітей на соціальне забезпечення, контроль над діяльністю батьків щодо ненадання дитині належних умов життя, потрібних для її розвитку, навіть тоді, коли один із батьків живе поза межами країни проживання дитини. Це стосується і забезпечення державою права дитини на безплатну початкову освіту, доступності професійного навчання і зниження кількості учнів, які залишили школу, а також обов'язку захищати дітей від усіх форм насильства, відновлення їх гідності і т. д.

Не заперечуємо, що реалізацію принципу толерантності покарання та пом'якшення особистої відповідальності дитини гальмує відсутність у законодавстві визначення людської гідності дитини, яку доцільно розглядати як поєднання суспільної значимості дитини, вроджених людських якостей, що притаманні кожній людині як біосоціальної істоті, а також особистих якостей дитини, її самооцінки, що формується в процесі розвитку [14].

У зв'язку із цим потребують доповнення Закон України «Про охорону дитинства», Сімейний кодекс України та деякі інші нормативно-правові акти в аспекті визначення поняття «людська гідність дитини», обов'язків батьків, опікунів, відповідних посадових осіб у процесі виховання розвивати людську гідність дитини, а за потреби її відновлювати.

Висновки. Проведене нами дослідження дає змогу розмежувати принципи захисту прав і свобод дитини та принципи правового статусу дитини. Останні найбільшою мірою вивчалися переважно у науці конституційного права. Також можна виокремити принципи захисту прав і свобод дитини, закріплені у міжнародно-правових актах, та відповідні принципи, закріплені у національному законодавстві. Серед інших різновидів таких принципів слід згадати принципи загального і спеціального захисту тощо. Потреба імплементації міжнародно-правових норм і принципів захисту прав і свобод дитини у законодавство України демонструє загалом позитивні тенденції. Разом із тим, на наше переконання, доцільним було б внесення змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів задля забезпечення ширших можливостей для життя і розвитку дітей усіх категорій, посилення відповідальності батьків, опікунів, посадових осіб за неналежне виконання покладених на них обов'язків стосовно дітей.

Список використаних джерел:

1. Конфліктологія. Словник / за заг. ред. О.Г. Колба, А.І. Буймістера. Київ ; Переяслав-Хмельницький : КСВ, 2012. 592 с.
2. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л.О. Пустовіт та ін. Київ : Довіра, 2000. 1018 с.
3. Принцип. *Філософський енциклопедичний словник* / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України ; Абрис, 2002. С. 519.
4. Принцип. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Принцип>.
5. Принцип. *Літературознавча енциклопедія* : у 2-х т. / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. Київ : Академія, 2007. Т. 2. С. 271.
6. Зайчук О.В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. *Альманах права. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри*. 2012. Вип. 3. С. 22–28.
7. Принцип. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. / ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2003. Т. 5. С. 110.
8. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Київ, 1999. 39 с.
9. Камінська Н.В., Горун О.В., Фатхутдінова О.В. Теорія держави та права : навчальний посібник. Київ : КНТ, 2011. 216 с.
10. Фулей Т.І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 16 с.
11. Волошина І.В. Конституційно-правовий статус дитини в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київ, 2016. 22 с.
12. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.
13. Опольська Н.М. Правове забезпечення прав та свобод дитини в Україні (загальнотеоретичний аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ, 2010. 24 с.
14. Загальна декларація прав людини 1948 р.; Конвенція ООН про права дитини 1989 р. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/>.
15. Загальні принципи захисту прав дитини. URL : <http://dnz289.edu.kh.ua/Files/downloadcenter/ЗАГАЛЬНІ%20ПРИНЦИПИ%20ЗАХИСТУ%20ПРАВ%20ДИТИНИ.pdf>.